

İLK TÜRK-İSLÂM DEVLETİ: İTİL (VOLGA) BULGAR HANLIĞI (VII-XV. Y.Y.)

*Doç. Dr. Nesimi YAZICI
A.Ü. İlahiyat Fak.*

Yakın geçmişe kadar haklarında pek az bilgiye sahip bulunduğumuz Bulgarların, son araştırmalar sayesinde, Türk asıllı oldukları kesinleşmiş bulunmaktadır. Bunun sonucunda da, Mısır'daki Tolunoğulları (868-905) ve İhşidîler (935-969)'le, Azerbaycan ve kısmen İran'da kurulmuş bulunan Sacoğulları (890-929) gibi yarı bağımsız Türk-İslâm devletlerinden sonra, ilk bağımsız Türk-İslâm devleti olma özelliğini İtil (Volga) Bulgar Hanlığı kazanmaktadır. Bununla birlikte bu devlet hakkında bilinenlerin bilinmeyenlere nisbetle oldukça sınırlı olduğunu ifade etmek gerekir. Bulgarlar özellikle İtil (Volga) Bulgarları sahasındaki bu bilgi noksanlığı, onların coğrafi mekanları ve diğer milletlerle olan ilişki eksikliği yanında, konuyla ilgili araştırmaların henüz tamamlanmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Bugün için Bulgarlar hakkındaki bilgilerimiz, kısmen Bizans, Rus ve İslâm kaynaklarında oldukça dağınık bir biçimde yer almakta olan kayıtlara dayanmaktadır. Bu bilgilere İtil (Volga) Bulgarları sahasında, son yıllarda gerek başkentleri Bulgar ve gerekse diğer yerleşim merkezlerinde yapılan arkeolojik kazıların verilerini de eklememiz mümkündür. Böylece Bulgarları bir ölçüde

tanıyabilmekteyiz. Bu vesileyle hemen hatırlanması gereken İbn Fadlan'ın meşhur Rihle (Risale)'sini zikretmemiz yerinde olacaktır. Abbasî halifesi el-Muktedir (908-932)'in Bulgar Hanı Almuş'a gönderdiği, İslâm sefaret heyetinde görevli olarak yer almış bulunan İbn Fadlan, bu seyahati içeren Rihle'sinde hem yol boyunda rastladığı topluluklar ve ülkeler hakkında bilgi vermiş, hem de dönemi Bulgarları konusunda en önemli malumatı eserine kaydetmiştir.

BULGARLARIN MENŞEİ

Bulgarların menşe'leri meselesi yaklaşık iki yüz yıldan beri çeşitli tartışmalara konu olmuş, bu arada onların Fin, İslâv, Moğol olabilecekleri ileri sürülmüşse de, Türk asıllı olduklarına dair, önce Vámbéry'nin ortaya koyduğu görüş, G.Fehér'in arkeolojik, Gyula Németh ile L.Rásonyi'nin lengüistik araştırmalarıyla kesinlik kazanmıştır⁽¹⁾.

Bulgar kavmini oluşturan toplulukların en eski tarihlerini bir kenara bırakacak olursak⁽²⁾, bir kavim adı olarak, Bulgar teriminin beşinci yüzyılın ikinci yarısından önce mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. Buna göre, Bulgar ismi, bir tarihî olayın netice-

(x) Makalede kullanılan kaynaklar ayrıca verildiğinden dipnotları ancak çok gerekli ise kullanılmıştır.

(1) İbrahim Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, s.177; Aynı Yazar, Bulgarların Kökeni, s. V-VI.

(2) Bkz. Géza Fehér, Bulgar Türkleri Tarihi, s.15 vd.

sinde ortaya çıkmıştır. 453'te Atillâ'nın ölümünden kısa bir süre sonra oğulları ve Türklerin batıya en çok uzanan, Bizans ve Avrupalıları titreten ve muhtelif Türk kavimlerini bir birlik halinde teşkilatlandırmış bulunan Büyük Hun İmparatorluğu'na bağlı kavimler arasında başlayan mücadele, bu devletin parçalanması sonucunu doğurmuştur. Atillâ'nın ikinci oğlu Dengizik'in 469'da Bizans karşısında mağlup olarak ölmesi üzerine, küçük oğlu İrnek yönetiminde Orta Avrupa'yı terkeden Hun kütleleri, Karadeniz kuzeyinde buldukları diğer Türk topluluklarıyla, Oğuzların kardeşi Oğur Türk boylarıyla (Oğur, Onoğur, Saroğur, Oturgur, Kuturgur) karışmışlardır. Bu karışmadan doğan topluluk Türkçe "**Bulgar**" ismini almıştır. (Bulamak, bulgamak: karışmak'tan "bulgar": bulgar)⁽³⁾. Nitekim bugün ancak, geç tarihli bir Rus kroniğinde İslâvca tercümesine sahip bulunduğumuz ve başlangıçtan 765 yılına kadarki Bulgar hükümdarlarının isimlerini ve hanlık sürelerini gösteren Bulgar Hanları Listesi'nde İrnek, Bulgar hükümdar sülalesinin başında, efsanevî bir şahsiyet olarak (150 yıl yaşamış) yer almıştır.

Bizans kaynaklarında ilk defa, 482'de İmparator Zenon'un Sirmium'da Doğu Gotlarına karşı savaşmak üzere Karadeniz'in kuzeyindeki toplulukların yardımlarını istemesi dolayısıyla Bulgar ismi geçer. Bundan sonra ise, özellikle 499'dan itibaren Bulgarların Bizans sınırında görünmeleri dolayısıyla isimlerine rastlanır. Biz Bulgarların çeşitli boyları ve bu dönem tarihleri üzerinde genişliğine durmayacağız. Bölgelerindeki çeşitli kavimler ve siyasi topluluklarla olan ilişkileri de bizim hedefimiz dışında kalmaktadır. Bununla birlikte

bu sırada Bulgar İkesinin, kısmen Tuna ile Kuban nehri ve Azak Denizi havalisindeki bozkırlardan oluştuğunu ifade edelim.

BULGAR DEVLETLERİ

1- BÜYÜK BULGARYA DEVLETİ:

IV-X. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyinde Türk Tarihi bakımından önemli olaylar cereyan etmekteydi. Kısaca ifade etmek gerekirse, Bulgarların yaşadığı bölgelere öncelikle Sabirler hakim olurlar ve VI. yüzyıl başından 558'e kadar süren kuvvetli bir devlet kurarlar. Bu arada 552'de Göktürk Devleti'nin kurulması üzerine, o zamana kadar onları yönetimleri altında tutan Avarlar yenilir ve kendilerini takip etmekte olan Göktürklerin önünden kaçarak, Kafkasya'ya gelirler. Böylece buradaki Sabir Devleti'ne son veren Avarlar, Volga nehrinden Tuna'ya kadar geniş bir sahadaki Türk ve diğer kavimleri hakimiyetleri altına alırlar. Bu hakimiyet on sene sürer ve 567'de Göktürk orduları Volga'yı geçerek Güney Rusya istikametinde ilerlerler. Bunun üzerine Avarlar korkar ve bölgeyi terk ederek, Orta Avrupa'ya doğru giderler. Bu sırada kendileriyle birlikte bir kısım Oğur veya Bulgar halkını da sürüklerler. Bundan sonra artık Bulgarların yaşadıkları yerler Göktürklerin yönetimindedir. Nihayet 630'da Göktürklerin fetret devrine girmiş oldukları sırada, komşuları Hazarlar gibi Bulgarlar 'da bağımsızlıklarını elde ederler (635). Bu gelişmede, 626'da başarısız İstanbul kuşatmasından dönen Avar hakanının ölümüyle Balkanlar ve Doğu Avrupa'da bir siyasî nüfuz boşluğunun ortaya çıkması da etkili olmuştur. Bu sırada başlarında Kobrat

(3) İbrahim Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, s.178; Aynı Yazar, Bulgarların Kökeni, s.2, L.Rásonyi, Tuna Köprüleri, s.5.

(Kuvrat, Kovrat, Kurt, Kourt) (583-642) vardır ve kendisine Bizans İmparatoru Herakliyus da yardım etmiştir. Kafkasların kuzeyi ve Azak Denizi havalisinde kurulan bu siyasî teşekkülün adı Büyük Bulgarya (Magna Bulgaria)'dır. Daha sonra sınırlarını genişleten ve Bizansla iyi ilişkiler içinde bulunan bu devlet, uzun ömürlü olmamış, kurucusunun ölümünden sonra (665), komşusu Hazar Hakanlığının baskıları sonucunda parçalanmıştır. Bu parçalanma devletin siyasî varlığının ortadan kalkmasından çok daha şumullü neticeler doğurmuştur. Nitekim daha önce Sabir, Avar ve Göktürklerin yönetiminde bölgede yaşayan Bulgarlar, bu defa topraklarından ayrılmışlardır. Birlikleri bozulmuş, kavimleri bölünmüştür. Bu bölünmeyi müteakip çoğunluğu Otuz-Oğur (Uturgur, Bizans kaynaklarında Utigur) olan bir kütle, Kobrat'ın ikinci oğlu Kotrag yönetiminde kuzeye çekilmiş (İtil Bulgarları), başlarında Asparuh (Esperih)'un bulunduğu önemli bir Bulgar kitlesi ise (Kutugur, Bizans kaynaklarında Kutrigur) Tuna'ya yönelmiş, Balkanlara geçmiştir (668). Bunlar verimli topraklara sahip olarak yeni bir Bulgar Devletini, Tuna Bulgar devleti'ni kurmuşlardır. Bu devlet, onlarla yaptığı savaşta yenilen Bizans'ın yıllık vergi ödemeyi kabul etmesiyle Bizans tarafından da 681'de resmen tanınmıştır. Eski yurtlarında Kobrat'ın büyük oğlu Batbayan Han kaldıysa da, bağımsızlığını koruyamamış, Hazarların yönetimine girmiştir. Buradaki Bulgarlar fazla bir etkinlik göstermeden uzunca bir süre varlıklarını korumuşlardır. Bu bölge Bizans ve Rus tarihçileri tarafından Kara Bulgarya olarak adlandırılmıştır. Artık bunlar, Bulgar tarihinin geneli içerisinde önemli bir rol oynayamamış, belki de daha sonra birbiri ardından gelen Macar, Peçenek

ve Kuman dalgaları arasında kaybolup gitmişlerdir.

2- TUNA BULGAR DEVLETİ (KÜÇÜK BULGARİSTAN): Biz burada bir Türk-İslam devleti olarak İtil (Volga) Bulgar Hanlığı'nı incelemek durumunda olduğumuzdan, Tuna Bulgarları'na yalnızca konunun bütünlüğü açısından kısaca değineceğiz. 681'den itibaren Tuna Bulgar Devleti'nin siyasî sınırları Besarabya ve Dobruca'dan başka bütün kuzey Bulgaristan'a, doğuda Karadeniz'e güneyde Balkan dağlarının geçitlerine ve batıda İskender nehrine kadar yayılıyordu. Bu devletin kuruluşunun bölgede önceden beri var olan siyasî teşekküllerce hüsnü kabul görmediğine şüphe yoktur. Nitekim Bizans İmparatoru IV. Konstantin onları bu topraklardan çıkarmak için büyük gayret sarfediyordu. Fakat bütün çabaları sonuçsuz kaldı. Neticede Bizans Bulgarlara haraç vermeyi kabul ediyordu. Bölgedeki Bizans ve Avarlardan zaptettikleri topraklarda, bu iki güçlü devlete rağmen, tutunabilmiş olmaları, Bulgarların kabiliyet, üstün savaş teknikleri ve teşkilâtçılıklarının bir göstergesi olsa gerektir. Nitekim onlar, bir taraftan Bizans ve Avarlarla olan sınırlarını istihkamlarla güçlendirirken diğer taraftan da bölgelerinde dağınık guruplar halindeki İslâvları toparlamış, teşkilâtlandırarak kendilerine bağlamış, böylece askeri güçlerini arttırmışlardır. Zaten Bulgar Türk Devleti, dünyada İslâvlarla ilişki kuran merkezî teşkilata sahip ilk devlettir. İlk İslâv milletini de, dolayısıyla Bulgar Türkleri yaratmışlardır. Zira o dönemde diğer İslâvlarda ancak oymak adları geçmektedir.

Tuna Bulgarlarını 713'te Bizans'ın başkenti önlerinde görmekteyiz. Aynı şekilde İmparator II. Justinianos, 705'te

ikinci defa Bizans tahtına çıkarken Bulgar Hanı Tervel'e dayanmakta, 713'te Philippos, Bulgar Hanının etkisiyle imparatorluk tahtını terk etmektedir. Bu organize güçleri sayesinde Tuna Bulgarları, daha kuruluşun 35 sene sonra, 716'da Bizansla (III. Theodosios) çok müsait şartlarda bir antlaşma yaptılar ki, bununla hem sınırların korunması, hem de ülkelerinin iktisadî kalkınması hedeflenmişti. Bulgarlar 717-718'de İslâm ordularına karşı İstanbul'u Bizansla birlikte savunmuşlardır. Aradan bir yüzyıl ve bazı sıkıntılı dönemler geçtikten sonra ise Kurum Han (803-814) döneminde güçlerinin zirvesine çıktılar. Sınırlar her yönde genişledi. Bizans üst üste mağlub edildi. Kurum Han 13 Nisan 814'te öldüğünde, Bizans'ın başkentini muhasara etmekte idi. Oğlu Omurtag Han (814-831) dönemi, devletin en parlak devri idi. O büyük bir savaşçıdan ziyade, büyük bir teşkilâtçı, organizatördür. Onun zamanında devlet kurumları geliştirildi. Bu sırada Tuna Bulgar Devleti, döneminin iki büyük imparatorluğu olan Franklar ve Bizans arasındaki ulaşımı, ticareti ve kültürel temasları sağlamaktaydı. Bu önemli konuları dolayısıyla Bulgarlar, transit ticaretten büyük çapta faydalanmaktaydılar. Bunlara işletilen madenler, kurulan, geliştirilen şehirler, saraylar, geniş ölçüdeki inşaat ve imar, su yolları, abideleri... ilave etmek gerekir. Sözü daha fazla uzatmamak için Bulgarların yıkılışa yüz tuttıkları bir dönemde, Rusların balkanlara saldırdıkları zamanlar Svyatoslav'ın 969'da bir Bulgar şehrine hayran bakarak söylediklerini burada nakledeyim: "Kiev'de yaşamak istemem, Preslav'da yaşamak isterim. Zira buraya her iyi şey toplanmıştır. Yunanlıların kemha kumaşları ve her çeşit meyve... Macarların atları ve gümüşleri... Rus diyarından gelen kürkler,

balmumu, bal ve köleler."

Tuna Bulgar Devleti'nin başkenti Kurum Han döneminde bugünkü Şumnu'nun güney - batısında Pliska (Ababa)-Hıristiyanlık devrinde ise Preslav (Çatalar Köyü) idi. En sonra ise Sofya oldu.

Kanaatimizce burada muhtemel bir soruya cevap vererek, tarihçilerce yer yer küçük sıfatıyla birlikte anılan, bu aslında büyük devletle ilgili satırlarımıza son vermek icab edecektir. Bu güçlü millet, bu derece kuvvetli bir devlet oluşturduktan sonra Türklüğünü, esas benliğini nasıl unutmuştur? Bilindiği gibi Bulgarlar bölgeye geldiklerinde, o sırada yazıları bile olmayan, Bizans kültürünün tesiri altındaki İslâm çoğunluğu yönetimleri altına almışlardı. Teşkilatlandırılan bu unsurlar devlet hizmetine alınıyorlardı. Sayı üstünlüğüne, evlenmelerle yerli halka karışma ve çoğunluğun dilinin etkileri de eklenince, az sayıdaki Türk unsur üzerinde, yerli etkisi, git gide baskısını artırmıştır. Özellikle Omurtag'dan sonra hızlanarak gelişen bu oluşum (Balamir 831-836, Presiyan 836-852) Boris Han (Mihail) (852-889)'ın 864'te, o zamana kadar tek tanrıcı Tangra (Tanrı) inancında yaşayan Bulgarları, Ortodoksluğu kabul ederek Hıristiyanlaştırmasıyla tamamlandı. Maafeih bu iç gelişmeye bir de Bizans'ın etkisini ilave etmek gerekir. Çünkü Bizans Bulgarların kendilerine benzemesi ve kendi tesir çemberi içerisinde kalmasını arzuluyordu. Özellikle Bizanslı iki misyoner kardeş Kyrill ve Method'un bu uğurdaki mesafelerini, bu vesileyle hatırlamak gerektir. Sonuçta Türk Tuna Bulgar Devleti, büsbütün karakterini, benliğini kaybederek İslâm-Bizans kültür dairesine girdi. 971'de Bizans hakimiyetini kabul ettiler, XI.

yüzyılın ilk yarısında, 1018'de ise Bizans'ın bir eyaleti haline geldiler:

3- İTİL (VOLGA) BULGAR HANLIĞI (BÜYÜK BULGARİSTAN): Büyük Bulgarya Devleti'nin Kobrat'ın ölümünden sonra parçalandığını ve önemli bir kısım Bulgar topluluğunun kuzeye gittiklerini görmüştük. Kobrat'ın oğlu Kotrag yönetiminde, büyük çoğunluğunu Otuz-oğuların oluşturdukları bu Bulgar kütleleri, Orta İtil yani İtil (Volga) ve Kama (Çolman) nehirlerinin birleştikleri bölgeye çekilmişlerdir. Bu çekilmenin VII. yüzyıl sonu ile VIII. yüzyıl başlarında olması muhtemeldir. Bölgeye gelen Bulgarlar yerli halk Fin-Ugorları ve M.S. III. yüzyıldan beri burada bulunan diğer Türk topluluklarını da yönetimlerinde birleştirerek, bölgeyi süratle Türkleştirmişler ve İtil (Volga) Bulgar Devleti'ni kurmuşlardır. Fakat bugün için bu devletin ilk iki yüzyılı hakkında elimizde kesin bilgiler bulunmamaktadır. Bunun en önemli nedeni yaşadıkları bölgenin medenî merkezlere olan uzaklığıdır.

İtil (Volga) Bulgar Devleti'nin siyasi sınırları, bölgenin çok hareketli olması ve sürekli çapulcu akınları dolayısıyla zaman zaman bazı değişiklikler gösterdi ise de, en geniş döneminde Ural dağlarından Oka nehrine, Ustyug'daki Dvina'dan Don ve Samara kaynaklarına kadar uzanıyordu. Burayı kısaca Volga (İtil) ve Kama (Çolman) arası olarak da belirlemek mümkündür. Kuruluştan itibaren Volga Bulgarları, Hazarlara bağlıdır. Fakat bu bağımlılığın çok sıkı olmadığını, yalnızca vergi vermek, buna karşılık iç ve dış işlerinde tamamen serbest kalmak biçiminde olduğunu tahmin etmek mümkündür. Bu tahmin, Bulgarların Hazarlara ait gemilerden de gümrük vergisi alma-

ları ve Abbasî halifesiyle doğrudan temas kurabilmiş olmalarıyla güç kazanmaktadır.

Bulgarlar coğrafî konumlarının da etkisiyle ticarete önem vermişlerdir. Bu arada Bulgar tüccarlarının Hazar ülkesi, Harezmi ve Samanî ülkelerinde İslâm tüccarlarıyla yoğun ilişkileri, buna mukâbil olarak Bulgar bölgesine gelen Hârezmli tâcirlerle alakaları sayesinde, onlar arasında İslâm kültür ve dini yayılmaya başlamıştır. Bu gelişim 900'lerde Bulgarlar arasında İslâm dininin önemli ölçüde yayılması neticesini doğurmuştur. Maamafih İslâmiyetin Volga bölgesine daha ziyade Orta Asya'dan gelmiş olması lazımdır. Çünkü Arap coğrafya edebiyatında Hârezmli tâcirlerin Bulgar ülkesini sık sık ziyaret ettiklerine dair oldukça geniş malumata sahip olduğumuz gibi, kâmetin de Bulgarlar arasında Orta Asya örneğine uygun olarak iki defa getirildiğini biliyoruz. Sonuçta bu döneme ait (İbn Fadlan öncesi) en eski kayıtlar Bulgarları, camileri ve mektepleri olan tüccar ve çiftçi bir kavim olarak göstermektedirler. Volga Bulgarlarının Bağdad Hilâfeti'yle resmî ilişkileri ise şu şekilde olmuştur:

Bulgar Hanı Şelkey (Şilki) oğlu Almuş 920/921'de Abdullah Baştö el Hazarî'yi Bağdad'a Abbasî Halifesi Muktedir Billah'a elçi olarak göndermiştir. Bu müracaat değişik açılardan değerlendirilebilir. Abbasî Hilâfeti açısından, parçalanmaya ve güç kaybetmeye başladığı bir dönemde otoritesinin böyle uzak bir bölgede kabul edilmiş olması dolayısıyla önemlidir. Bulgarlar açısından, İslâmiyeti resmen kabul etmeleri ve ilk müstakil Türk-İslâm devletini oluşturmaları dolayısıyla büyük önem arzeden bu müracaat, daha sonra mukâbil olarak gönderilen elçilik heyetinde yer alacak İbn Fadlan'ın bu seyahat esnasında tuttuğu not-

larla Volga Bulgarlarının tarihiyle ilgili çağdaş bir kaynağa sahip olmamız bakımından da ayrıca değerlidir. Zira İslâm kaynakları içinde İtil (Volga) Bulgarları'yla ilgili en geniş bilgileri İbn Fadlan'ın Rihle'sinde bulabilmekteyiz⁽⁴⁾. Onun haricinde İbn Rusta, Mes'ûdî, İstahrî, İbn Havkal, Belhî, Mukaddesî, el-Bekrî, İbn Nedim, Mahmud Kaşgârî, İrisî, el-Gırnatî, Ebu'l-Fidâ, İbnu'l-Esîr, Cüveynî, el-Ömerî, İbn Battuta, Reşidü'd-din gibi bir kısım tarihçi, coğrafyacı, dilci İslâm müelliflerinin eserlerinde Bulgarlar hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Bulgar Hanı Şelkey oğlu Almuş, gönderdiği elçi vasıtasıyla; İslâmiyeti kabul ettiklerini bildirmekte, bölgelerinde dini öğretecek muallimler, ayrıca cami, mescid gibi yapılarla, düşmanlarına karşı kendilerini savunacakları kale yapımında yetenekli elemanların gönderilmesini istiyordu. Abbasî başkentinde, son derece olumlu karşılanan bu istekler üzerine Halife, Sevsen er-Rassî başkanlığında bir elçilik heyetini gönderdi. Bu heyet içerisinde yer alan ve Halifenin mektubunu Bulgar Hanı'na okumak, hediyelerini takdim etmekle görevlendirilen Ahmed İbn Fadlan; Bağdad'dan başlamak üzere, gidiş ve gelişlerinde takip ettikleri yol güzergahında rastladıkları (Oğuzlar, Başkırtlar, Hazarlar, İslâvlar) topluluklar ve Bulgarlar hakkındaki tesbitlerini bir eserde topladı. Böylece Bulgarları daha iyi tanımamıza imkan verdi. Buna göre elçilik heyeti 11 Safer 309/21 Haziran 921'de Bağdad'dan hareket etmiştir. 12 Muharrem 310/12 Mayıs 922'de Bulgar'a

ulaşan heyet, Bulgar Hanı'na Halife'nin mektubu ve hediyelerini takdim etmiştir. İbn Fadlan'ın ifadesinden de anlaşılabilir, daha önce kısmen İslâmı kabul etmiş olan Bulgarlar arasında, İslâmiyetin hızla yayıldığıdır. Almuş Han, ismini Emir Cafer b. Abdullah olarak değiştirmiştir. Böylece İtil (Volga) Bulgarları, ilk bağımsız Türk-İslâm devleti olmaya hak kazanmışlardır.

Bulgarlar sathî değil, içtenlikle müslüman olmuşlardır (Sünnî/Hanefî). Onların İslâmiyeti kabulü, diğer Türk boyları arasında da, hak dine geçişi hızlandırmıştır. Bununla birlikte İslâmiyet yanında eski dinlerini koruyan Bulgarlar olduğu gibi, devletin mühim bir kısım tebeasını oluşturan Fin-Ugorlar İslâmiyete yabancı kalmışlardır.

İslâmiyetin Bulgarlar arasında yayılmasını müteakip, onların İslâm ülkeleri ile ilişkilerinin arttığını görüyoruz. Nitekim İbn Fadlan'ın dahil olduğu elçilik heyetinden çok fazla bir süre geçmeden 943-944'te, Bulgar Hanı Almuş'un oğlu hacca gitmiş, bu münasebetle Bağdad'a uğramış. Halifeye bir sancak, siyah kürkler ve diğer hediyeler takdim etmiştir. 433/1041-42 olaylarını nakleden İbnu'l-Esîr de Bulgarlar hacılarının Mekke'ye giderken Bağdad'a uğradıklarını belirtir. Bulgarların, kendilerine komşu olan ülkelerde İslâmiyeti yayma girişimlerinin bulunduğunu da bilmekteyiz. Nitekim bu cümleden olmak üzere 986'da Kief Knezi Vladimir'in Bulgarlar tarafından İslâmı kabule davetini zikredebiliriz.

(4) İbn Fadlan'ın eserinden bazı kısımlara ilk defa Yakut el-Hamevî, Mu'camu'l-Buldân adlı kitabında yer verdi. Daha sonra 1814'te Y.Rasmussen'den başlamak üzere, Z.V. Togan (İbn Fadlan's Reisebericht, Leipzig, 1939), Kraçkovsky; L.Doğan ve daha başka bazı araştırmacılar İbn Fadlan'ın Rihle'siyle ilgilendiler. Son olarak Ramazan Şeşen (Onüçüncü Asırda Türkistan'da Bir İslâm Seyyahı İbn Fazlan Seyahatnamesi, İstanbul 1975) tarafından notlarla Türkçe tercümesi yayımlandı.

Bulgarlar, aradaki kavimlerin çeşitli hareketleri dolayısıyla sık sık kesilmişse de, Türkistanla ilişki içinde idiler. Hazar ülkesinin maruz kaldığı Rus tazyik ve hücumları neticesinde İdil boyu ticaretinin zarar gördüğü ve bunun sonucunda Bulgarların İslâm alemiyle ilişkilerinin azaldığı muhakkaktır. Buna rağmen Bulgar, XI. yüzyıl sonlarına doğru, en tanınmış bir Türk şehri sayılıyordu. Beyhakî'nin kaydına göre Bulgar Hanı Ebu İshak İbrahim 415/1024-25'te gördüğü bir rüya tesiriyle Nişabur yakınındaki Beyhak'ta bir cami inşası için vakıf tesis etmişti. Yine 1024'te bir Bulgar elçilik heyetinin, zengin hediyelerle Gazne sarayını ziyaret ederek Gazneli Mahmud'la görüştüğünü biliyoruz. Benzer ilişkiler daha sonra da devam etmiştir. Son olarak Bulgar ülkesine karşı İslâm dünyasında XII. yüzyıl başlarında bile canlı ilgi gösterildiğine bir örnek olmak üzere Abu Hamid el-Endulusî'nin 530/1135-36'da burayı ziyaretini zikredebiliriz.

İtil (Volga) Bulgarları, Müslüman olmayan komşuları ve çevre ülkeleriyle, olumlu-olumsuz çeşitli ilişkiler içine girmişlerdir. Nitekim 964 ve 985'te Rus Kief Prensiği, Bulgar ülkesini istila ettiyse de, daha sonra Ruslarla olan münasebetler geliştirilerek 1006'da bir ticaret antlaşması yapılmıştır. Fakat bu iyi ilişki dönemi pek uzun sürmemiş, XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kuzeydeki kürk ticareti dolayısıyla tekrar bozularak, Moğolların ortaya çıktığı XIII. yüzyılın ilk yarısına kadar (1164, 1184, 1205, 1220) devamlı savaşlara neden olmuştur. Ruslarla sulh ancak 1230'da tesis edilebildi.

İtil (Volga) Bulgar Devleti, XIII. yüzyılın ortalarına doğru Moğollara mağlup olarak, Altın Ordu'ya bağlandı. Bu gelişme şu şekilde ortaya çıkmıştır. Ruslara karşı bir zafer kazanarak doğuya dönmekte olan Moğol ordusu (1224) tuzağa düşürülerek, İtil (Volga), Bulgarlarınca ağır kayıplara uğratıldı. Bu durum Moğolları çok kızdırdı. 1233'teki Moğol saldırısı oldukça zararsız atıldıysa da, yenilginin intikamını almak isteyen Batu Han yönetimindeki asıl büyük Moğol ordusunun Bulgar seferi etkili oldu. 1236 veya 1237'de Moğollar, Bulgarlara saldırarak şehir ve köyleri tahrip ettiler. Moğol saldırısından mescit, cami, hamam ve diğer yapılarıyla 50.000 nüfuslu Bulgar şehri de büyük ölçüde zarar gördü. Bundan sonra Altın Ordu Hanlığı'na bağlanan Bulgarlar, kendilerini yeniden toparlamaya çalıştılar. Nitekim zaman zaman Altın Orda Hanlığı'na kafa tuttıkları görülmektedir. Tabiatıyla buna mukabil olan (1361 ve 1391) Moğol akınları çok tahripkar sonuçlar ortaya çıkarıyordu. Daha sonra da Moğolların bazı hareketlerine maruz kalan Bulgarlar, 1399'da Rusların, başkentleri Bulgar'ı tahriplerine şahit oldular. Bundan sonra Bulgar şehri bir daha toparlanamadı. Bulgarlar dağıldılar. Ancak başkentlin gerilemesinin bir başka muhtemel sebebi, Batu Han'ın kurduğu Kazan şehrinin, Bulgar aleyhine gösterdiği gelişme olabilir. Bununla birlikte Bulgar Hanları sülalesinin ne zaman ve nasıl sona erdiği çok iyi bilinememektedir. İslâm kaynaklarından ve sikkelerden edinilen bilgilerden Bulgar Hanlarının şeceresi, bazı eksikliklerine rağmen bilinebilmekte ve 11 hükümdarın adı ortaya çıkmaktadır⁽⁵⁾.

(5) İslâm kaynaklarında verilen malumata ve bulunabilen sikkelerine göre, İtil Bulgar Hanlarının şeceresi (İ.A., II, 791):1- Şelkay Yaltavar (IX., yy. sonu); 2- Almuş Yaltavar (Cafer b. Abdullah, X. yy. başı); 3-; 4- Ahmed (948'den önce); 5- Talib (948-958); 6- Mü'min (976 senelerinde); 7- Hasan (?); 8- Yaltavar (?); 9- Muhammed (?); 10- İbrahim (1024/25 senelerinde); 11- İshak (?).

Dağılma sırasında bir kısım Bulgarların, Kama'nın kuzeyinde Kazan nehri boyunca göç ederek bölgeye yerleştikleri ve buraları bütünüyle Türkleştirdikleri görülür. 1437'de kurulan Kazan Hanlığı'nın esas nüfusu Bulgar-Kıpçak karışımı müslüman halktan oluşuyordu. Diğer taraftan Oğur Türkçesinin bir lehçesini konuşan Çuvaşların da, Eski Bulgarların torunları oldukları kabul edilmektedir.

Böylece İtil (Volga) ve Kama (Çolman) nehirlerinin birleştikleri bölgeye gelerek ilk bağımsız Türk-İslâm devletini oluşturan İtil (Volga) Bulgarları, burada tam olarak bilemediğimiz bir tarihten itibaren Hazarların yönetimine girmiş, onların yıkılışından sonra da, 965-1237 arasında 272 sene bağımsız kalmış, bunu müteakip de Altın Ordu'ya bağlanarak XV. yüzyılın ortalarına kadar varlıklarını korumuş olmaktadır.

DEVLET TEŞKİLÂTI

İtil (Volga) Bulgar Devleti'nin teşkilâtı konusunda kaynaklarda hemen hemen hiç bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat kesin olan husus, başta bir hükümdarın bulunduğu, onun adına para basıldığı ve hutbe okunduğudur. Onuncu yüzyıl başlarında basit bir devlet organizasyonuna sahip olduklarını tahmin etmek yanlış olmasa gerektir. İbn Fadlan, Bulgar ahalesinin, hükümdarın, örf ve adetlere bağlı riayetkâr olduklarını belirtir. Bulgar hükümdarı, kendisine kimse refakat etmeksizin, tek başına çarşıda dolaşabilirdi. İslâm kaynaklarında Bulgarların üç kavimden oluştuğu belirtilmiştir. Bunlar Barsula, Asgil ve Bulgar adını almışlardır. Bu üç topluluğun başında, beyleri bulunmakta ve en üstteki Bulgar Hanı ile feodal bir idare tarzı oluşturmaktaydılar. Onuncu yüzyılın ilk yarısında eski Türk teşkilât ve ünvanlarını

(Örnek: Yıltavar, İlteber, Buyruk) korumaktaydılar. Bulgar ahalesinin tab'an yumuşak ve yabancı tehlikesinin her dönemde fazla olmaması dolayısıyla, Bulgarların güçlü bir askerî organizasyona sahip bulunmadıkları anlaşılıyor. Nitekim Bulgar ve Suvar şehirlerinin 930'larla 980'lerde 10 ve 20.000 süvari çıkardığı hakkındaki rivayetler bu tezi doğrulamaktadır.

Devletin, halktan çok az vergi aldığı biliniyor. Bağlı oldukları Hazar Hakanlığı'na toplanan kürkler haricinde, evlenenlerden ve mahsulden hazineye bir miktar gelir temin ediliyordu. Ayrıca samur kürk ve öküz derisi vergisi vardı. Tüccar gemilerinden ise % 10 oranında alınan gümrük vergisi, hazine için önemli bir gelir kaynağı oluşturuyordu.

Bulgarlar hakkında en geniş bilgileri derlemiş olan İbn Fadlan, sosyal kurumlar konusunda hiç bir bilgi vermez. Ancak bazı örf ve adetleri kaydetmiştir. Buna göre; resmî kabullerde hükümdarın yanında karısı bulunurdu ki, bu eski bir Türk geleneğinin devamından başka bir şey değildir. Hükümdar ile karşılaşan herkes ayağa kalkar, başını açardı. Ahlâkî çizgiye riayeti kesin kaide halinde gelmişti. Katil, fuhuş ve hırsızlığın cezası ölümdür. Yine İbn Fadlan'ın kayıtlarına göre, aile münasebetleri ve verâset usulü, bu sırada, İslâmî kaidelere uygun değildir. Erkek çocuğu dedesi büyütür, ölen babaya çocukları değil, kardeşi varis olurdu. Başlıca gıda maddeleri darı, at eti ve etli arpa çorbası ile bal içkisi ve buğday ve arpadan yapılan bir içki idi. Nehir kenarında olduklarından çok balık eti yerlerdi.

İKTİSADİ HAYAT

İtil (Volga) Bulgarları, büyük çapta yerleşik hayata geçmiş, verimli ve uygun

iklimli bölgelere sahip olmaları dolayısıyla usta çiftçiler olmuşlar, yine topraklarının coğrafi konumundan azamî ölçüde faydalanarak baştan itibaren ticarete önem vermişlerdir.

Bulgarlar, başlıca tahıl ürünlerini iyi biliyorlar ve yetiştiriyorlardı. Bilhassa buğday, arpa, ak darı ekiyorlardı. Gerdizî, bunlara, mercimek ve bezelyeyi de ekler. Bahçıvanlık ve sulama işlerinde ileri seviyede idiler. Yüksek ziraat kültürleri sayesinde, kıtlık senelerinde Ruslar'a da hububat veriyorlardı. İslâm kaynaklarında ziraat sistem ve aletleri konusunda bilgi verilmemekte ise de, arkeolojik bulgular onların demir aletler kullandıklarını ortaya koymuştur.

Bulgarlar, dericilikte ve kürkçülükte önemli bir mesafe kaydetmişlerdi. Bulgar meşinleri ve derileri bulgar adı ile öteden beri şöhret bulmuştu. Seramikçilik ve maden işleme sanatında ileri olduklarını, yine arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen bulgulardan öğrenmekteyiz. Bulgarlar kuyumculukta da ileri gitmişlerdi. Nitekim bu sahada İsveç'e kadar bütün batı İslâvlarına tesir ettikleri görülür.

Bilindiği gibi Orta İtil sahası zenginlik ve ulaşım açısından kuzey bölgelerini, Hazar Denizi, İran, Kafkaslar, Türkistan ve dolayısıyla da Orta Asya'ya bağlayan büyük kervan yolları üzerinde bulunuyordu. Ülkenin bu konumu dolayısıyla Bulgarlar, baştan itibaren şehirler kurmuşlar ve iyi tüccarlar olarak tanınmışlardır. Özellikle, İbn Fadlan'ın ziyaretinden hemen sonra, yani 922-23 veya 924'te temeli atılarak kurulmuş olması gereken başkent Bulgar, Kama ve İtil nehirlerinin birleştikleri yerden 100 km. güneyde, İtil nehrine 6.5 km. mesafede, X-XIII. yüzyıllarda Doğu Avrupa'nın

en önemli ticaret merkezi olmuştu. Bulgarlar gerek kuzeyde İskandinav kavimleri ve gerekse güneydeki, doğudaki ülkelerle, Hazar, Aral bölgeleri ve Harezmi'le ticari ilişkiler içerisinde idiler. Volga Bulgar ülkesi bir çok ülkeden gelen tüccarın karşılaştığı ticaret eşyasının mübadele edildiği saha haline gelmişti. Z.V. Togan'ın tesbitlerine göre, Bulgarların uzak kuzey bölgelerine, kürk sağlamak üzere Beyaz Deniz'e kadar gitmiş oldukları anlaşılıyor. Türkistan, İran, Irak, Suriye, Mısır, Bulgar kürklerinin en büyük alıcısı idiler. Bulgarların ticaretine konu teşkil eden ihraç malları arasında, çeşitli kürkler, at ve keçi derileri, ayakkabı, oklar, kılıçlar, zırh, koyun, sığır, doğanlar, balık tutkalı, ceviz, balmumu, bal ve İslâv esirler, öte yandan İslâm dünyasından aldıkları mallar arasında da dokuma kumaş, silah, lüks eşyalar, çanak, çömlek yer almaktaydı.

Bulgarlarda ahaliden çok az vergi alınıyor, buna karşılık ticaret gemilerinden alınan % 10 nisbetindeki gümrük vergisi, devlete büyük gelir sağlıyordu.

Bulgarlarda mübâdele aracı olarak önceleri kıymetli kürkler kullanılmıştır. İbn Rusta'nın kayıtlarına göre, bir kürk 2.5 dirhem kıymetinde olup, en küçük para olarak sincap derisi kullanılmıştır. Daha sonraları gelişen ticarî ilişkilerle birlikte, İslâm ülkelerinden getirilen gümüş dirhemlerin tedavüle çıktığı görülür. Samanî sikkelerinin Bulgarlar tarafından kullanıldığı bildirildiği gibi, X. yüzyıl ortalarından itibaren Bulgar Hanlarının da kendi adlarına bastırdıkları sikkeler ele geçirilmiştir.⁽⁶⁾

Bazı kayıtlardan anlaşıldığına göre Bulgarlarla kuzeydeki Viso (Ves) ahalisi arasındaki kürk ticareti "sessiz mübadele"

(6) Bkz. A.N. Kurat, Bulgar, İ.A., II, 794; Yakubovskiy, IX ve X. Asırlarda İtil ve Bulgarların Tarihi Topografisi Meselesine Dair, s.292.

tarzında yapılmaktaydı. Kazvinî'nin naklettiğine göre; Bulgarlar ile Vesler sessiz, yani birbirlerini görmeden ticaret yaparlardı. Bu usulde Bulgarlar, ticaret eşyalarını belirli bir yere koyarlar, bunların fiyatlarını belirtir işaretler yaparlar ve oradan uzaklaşırlardı. Vesler daha sonra buraya gelirler ve mübadele için teklif ettikleri eşyayı bunların karşısına koyarlardı. Bulgarlar döndüklerinde teklif edilen muhtelif eşyayı bulurlar, eğer uygun görürlerse, Veslerin bıraktıkları eşyayı alırlar, memnun kalmazlarsa kendi eşyalarını alarak geri dönerlerdi.

KÜLTÜR VE MEDENİYET

Kısmen yarı göçebe, büyük çapta yerleşik hayat yaşayan, gelişmiş bir ziraat yapan, bunun sonucunda köyler, şehirler kurmuş, ticaretleri gelişmiş, hem müslüman hem de diğer milletlerle sıkı ilişki içinde bulunan Doğu Avrupa'da Türk-İslâm kültürünün temsilcisi Bulgarların, yüksek bir kültür ve medeniyete sahip oldukları anlaşılmaktadır. Maamafih bu sahada yeterli malzemenin şimdilik bulunamamış olduğunu da ifade etmek yerinde olacaktır. İbn Rusta, Bulgarlar için şunları yazar: "Bir çok kavimle ticaret yapmaktadırlar. Ruslar ve diğer kavimler malları onlara getirirler. Ziraî mahsulleri ve tarlaları vardır. Buğday, arpa ve darı ekerler. Bulgarların çoğunluğu müslüman olduklarından iskân yerlerinde mescidleri, okulları ve imamları vardır."

Bulgarlar çeşitli ilimlerde komşuları Ruslara nazaran üst seviyede idiler. Nitekim tarih yazarları, doktorları, heyetşinasları vardı. Bulgarî mahlaslı çok sayıda bilim adamına rastlanması, Bulgarlarda kültür

hayatının gelişmiş olduğunu gösteriyor. Ebu Hamid el-Endulûsî, Bulgar şehri kadısı Numan b. Yakub el-Bulgârî (ö. 559/1164) ve onun Tarihu'l-Bulgar adlı eserinden bahsetmekte ise de, bu kitap günümüze intikal etmemiştir. Adı bize ulaşan diğer ulemâ içerisinde kadı Ebu'l-Ala Hamid Bulgârî, onun öğrencisi Davud b. Süleyman Saksinî zikredilebilir.

Bulgarların dilleri konusunda pek az bilgi vardır. Bu nedenle kullandıkları dilin hangi Türkçe olduğunu anlamak güçleşmektedir. Bununla birlikte dilcilerin kanaati, Bulgarların dilinin Onoğur veya Oğur Türkçesi olduğudur. Bu dil Oğuzcadan kelime sonundaki -z yerine -r kullanılmasıyla ayrılır. Dokuz > tokur. Ayrıca Oğuzca veya daha genel ifadesiyle Türkçedeki kelime sonlarındaki -ş yerine Bulgarcada -l bulunur. Beş > bel. Bulgarcadan günümüze intikal eden en mühim dil malzemesini mezar kitabeleri oluşturmaktadır⁽⁷⁾.

Bulgarlar çok sayıda kasaba ve şehirler kurmuşlardı. Bunların en önemlisi başkent Bulgar'dı. Diğer şehirler arasında Suvar, Biler, Göke-Tav, Etreç, Züye, Tokşın, Kermeçük, İşbol'u saymak mümkündür. Bu şehirlerden Bulgar, Kazan'ın 115 km. güneyinde İtil (Volga) nehrine 6,5 km. uzaklıkta kurulmuştu. Son yıllarda yapılan arkeolojik kazılar sayesinde bu şehir hakkında oldukça bilgi sahibi olmuştuk bulunuyoruz. Bununla birlikte buradaki yapı kalıntılarının büyük çoğunlukla XII-XIV. yüzyıllara ve Moğol istilasına sonlarına ait olması gerekir. Şehirde, diğer gelişmiş İslâm ülkelerindekiler kadar ihtimamla

(7) Şerif Baştav, İtil (Volga) Bulgar Devleti, s.193; A.N. Kurat, Bulgar, s. 794; Bulgar dili ve kitabeleri ile ilgili geniş bilgi Talat Tekin'in çalışmalarında bulunmaktadır. (Tuna Bulgarları ve Dilleri; Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası).

yapılmış hamamlar, camiler ve kervansaraylar vardı. Bulgar'ın nüfusu 50.000 olarak tahmin ediliyor. Buradaki Han Camii, Doğu Türbesi, Aksaray Karasaray, Küçük Minare, Han Kabri, Han Sarayları ve Küçük Minare... gibi mimarî eserler dikkati çeker⁽⁸⁾. Bunlar Bulgarların inşaatçılıkta çok ilerlemiş olduklarına delalet eder. Bu vesileyle Bulgar'ın az çok araştırılan ve hakkında bilgi sahibi olduğumuz mimarî yapıları hakkında kısaca bilgi verelim.

Han Camii; Bulgar Devleti'nin ana camii kabul edilen Han Camii'nin inşasına, XII. yüzyılın ikinci yarısında başlanılmıştır. 32x34 m. ebadında, 20 sütunluydu. Kuzeydeki avlu kubbeli idi ve yanında 24 m.'lik bir minare vardı. XIV. yüzyılda tadil edilerek yeni ilaveler yapılmış olan camiın minaresi 1841'e kadar ayakta idi. Zaten daha sonraları camiye üç minare daha ilave edilmişti. İnşaat tekniği ve malzeme itibarıyla Kafkasya Anadolu ve Mezapotamya tesirlerini gösteriyordu.

Doğu Türbesi; XVIII. yüzyılda Rusların Nikolay Kilisesi'ne dönüştürdükleri bu yapı, Selçuklu kümbetlerini andırmakta, içten dörtgen kubbesi sekizgendi. Han Camii'nin doğusundaydı ve XIV. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmişti. Kime ait olduğu bilinmeyen bu türbe, inşaat stili olarak Orta Asya türbelerine, yapı malzemesi olarak da Kafkasya ötesi ve Kırım türbelerine benzemekteydi. Han Camii'nin kuzey kısmında aynı yıllarda inşa edildiği tahmin edilen Kuzey Türbesi ise, Doğu Türbesi'nden daha büyük bir yapı idi. Sonraları Uspenskiy manastırının rahiplerince kar kuyusu olarak kullanılmıştır.

Aksaray; büyüklüğü, dış ve iç mimarîsi,

tezyinatının zenginliğiyle tanınır. Döşemeleri cilalı taşlardan, ısıtması döşeme altından gerçekleştirilmiştir. XIV. yüzyılda yapıldığı tahmin edilen bina 1860'da yıkılmıştır.

Karasaray; Bulgarların mahkeme binası olduğu tahmin edilen bu yapı, rivayete göre şehrin düşman işgaline uğraması üzerine Hanın ailesiyle birlikte buraya sığınması ve düşmanlar tarafından çevresine odun yığılarak yakılması sonucu kararmış ve yapıya Karasaray adı verilmiştir. Günümüze en iyi intikal eden eserlerden biridir. Alt kısmı dört, üst kısmı sekiz köşeli olup, üstü kubbelidir. İçi muhtelif tarzlarda süslenmiştir.

Han Sarayları; Han ve diğer ileri gelenlerin sarayları olduğu tahmin edilen yapılar, bugün harap vaziyettedir. Bunların ısınmalarının döşeme altından gerçekleştirildikleri görülmektedir.

Bulgar şehrinde ayrıca XIII ve XIV. yüzyıllara ait deri, bakır ve demir, çömlek imalathaneleri, kemik eşya yapım atelyeleri, Kızıl Pulat hamamıyla birlikte diğer dört hamam, eski Rus Mahallesi, Babıy Tepeciği, Ermeni yerleşim bölgesi, Yunan yerleşim bölgesi, Aga Bazar, Tahkimâtlar, Küçük Şehir... vb. yapı ve bölümler vardır.

Bulgar haricindeki önemli şehirler arasında yer alan Suvar ise, İbn Fadlan'a göre Bulgar'ın 40 km. güneyinde idi. Şehrin ne zaman yapıldığı bilinmiyor. İstahrî'ye göre; Suvar'da da cami ve mescidler bulunuyordu. Sikkelerde Bulgar şehrinin adı ilk defa 336/947'de geçerken, Suvar 337/948'de geçer.

Biler ise Bulgar'ın 40-50 km. doğusunda

(8) Nadir Devlet, İslâmiyeti Resmen Kabul Eden İlk Türk Devleti İdil Bulgarları, s. 326 vd., A.N.Kurat, Bulgar, s.792.

Küçük-Çirmişen nehri üzerindeydi. Burada da Bulgarlara ait çok sayıda kalıntı bulunmuştur. Burada basılan en eski tarihli sikke 1243 tarihini taşır. Biler son yıllarda arkeolojik kazılara sahne olmuştur.

Bulgarların başlıca yerleşim merkezlerinde yapılan arkeolojik kazılarda, onların maddi kültürün çeşitli sahalarında ileri gittiklerine gösteren bulgular elde edilmiştir. Bu arada, silahlar, ziraat aletleri, madencilik ve yapı sanatına ait aletler, döküm kapları, dericilik ve kuyumculukla ilgili aletler elde edilmiştir. Madenî eşya arasında, örülmüş demir sap, potalar, bakır madeni köpüğü, demircilikte kullanılan muhtelif aletler, bakırcılıkta kullanılan küçük çekiçler, kilitler, demir çakmak, kilit ve anahtarlar dikkat çeker. Ayrıca koyun kırkmak için gayet iyi yapılmış, kullanışlı bir makas ve hayatın muhtelif cephelerini ilgilendiren çeşitli alet ve edevat. Bunların dışında Bulgarların çinicilik, kap-kacak yapımında da ileri gittikleri tesbit olunmaktadır.

SONUÇ

Sonuç olarak İtil (Volga) Bulgarlarının, gerek esas kütleleri ve gerekse uzunca bir süredir bölgede bulunan çeşitli Türk ve yerli unsurları birleştirerek dikkate değer bir devlet kurduklarını görüyoruz. İslâm orduları ile doğrudan hiç temasları olmadan, özellikle ticarî ilişkiler sonucunda öğrendikleri İslâmiyeti 900'ler dolaylarında kabul etmişler, 922'de resmen bir İslâm devleti olmuşlardır. Bu halleriyle de **ilk müstakil Türk-İslâm devleti olma**

vasfını kazanmışlardır. Onların İslâmiyeti kabulleri, gerek coğrafi mevkîleri dolayısıyla ve gerekse dönemleri nazarı itibare alındığında büyük önem arz eder. Çünkü buldukları bölgede, kuzey-doğu Avrupa'da Türk-İslâm kültürünün temsilcileri olmuşlardır. Onların İslâmiyeti kabul ettikleri ve Abbasî hilâfetiyle temasa geçtikleri devre, İslâm Devletinin parçalanma sürecine girdiği, merkezin büyük ölçüde güç yitirdiği bir dönemdir. Bu açıdan Abbasî idaresine en azından moral destek temin etmişlerdir. Ayrıca bu sırada varlıklarını koruyan diğer Türk ve İslâm devletleriyle ilişkiler içine girdikleri gibi, İslâmiyetin yayılması amacıyla çalışmalarda da bulunmuşlardır.

Bulgarlar iyi çiftçiler ve usta tüccarlardı. Bunun yanında bir çok sanatta ileri gitmişlerdi. Nitekim çevrelerindeki kavimlerin çarık giydikleri bir sırada, onlar çizme giyiyorlardı. İleri bir medeniyetlerinin varlığına çağdaş kayıtlar tanıklık ettikleri gibi, arkeolojik bulgular da bu durumu desteklemektedirler. Şüphesiz İtil (Volga) Bulgar Devleti'nin zaafı, askeri gücünün yetersizliğiydi. Belki de ekonomik refahın bir sonucu olarak Bulgarlar, eski Türk harpçilik vasfını koruyamamışlar, fetihçi olmaktan ziyade vatanlarını koruma gayreti içinde olmakla yetinmişlerdir.

Satırlarımıza haklarındaki bilgilerimizi özlü bir biçimde sunduğumuz İtil (Volga) Bulgarlarının tarihlerinin yapılacak yeni araştırmalarla daha da aydınlanacağı inanç ve temennisiyle son verelim.

KAYNAKLAR

- 1- Akdes N.Kurat, Bulgar, İ.A., II, s. 781-796.
- 2- Akdes N. Kurat, Bulgaristan, İ.A., II, s. 796-801.
- 3- Akdes N. Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, 1972.
- 4- A.J. Yakubovskiy, IX ve X. Asırlarda İtil ve Bulgarların Tarihi Topografisi Meselesine Dair, Belleten, S. 62 (Ankara Nisan 1952), s. 273-297.
- 5- Bahaeddin Ögel, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1962.
- 6- Erdoğan Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1985.
- 7- Géza Fehér, Türk Kültürünün Avrupaya Tesiri, Ankara, 1986.
- 8- Géza Fehér, Bulgar Türkleri Tarihi, Ankara, 1984.
- 9- Hüseyin Ali Dakûkî, Devletü'l-Bulgari'l-Müslimin fi Havdi'l-Folga, Müerrihu'l-Arabî, S.21, s. 191-230.
- 10- Hüseyin Dağtekin, Genel Tarih Atlası, İstanbul 1983, s.19 (23) Fa.
- 11- İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ankara, 1977.
- 12- İbrahim Kafesoğlu, Türk-Bulgarların Tarih ve Kültürüne Kısa Bir Bakış, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, S.10-11 (İstanbul 1983), s.91-123. Bu makale Bulgarların Kökeni, Ankara, 1985 adı altında ayrı bir kitap halinde de neşredilmiştir.
- 13- Lászlá Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara, 1971.
- 14- Lszlá Rasonyi, Tuna Köprüleri, Çev: Hicran Akın, Ankara, 1984.
- 15- Mustafa Kafalı, Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul, 1976.
- 16- Nadir Devlet, İslâmiyeti Resmen Kabul Eden İlk Türk Devleti: İdil-Bulgarları, Büyük İslâm Tarihi, İstanbul 1987, c.IX, s.313-341.
- 17- Ramazan Şeşen, Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslâm Seyyahı İbn Fazlan Seyahatnamesi Tercümesi, İstanbul, 1977.
- 18- Şerif Baştav, İtil (Volga) Bulgar Devleti, Tarihte Türk Devletleri, Ankara 1987, c.I, s. 183-194.
- 19- Talat Tekin, Tuna Bulgarları ve Dilleri, Ankara, 1987.
- 20- Talat Tekin, Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası, Ankara 1988.
- 21- V. Beşevliev, Proto-Bulgarların Dini, Çev: Türker Acaroğlu, Belleten, S.34 (Ankara Nisan 1945), s.213-261.
- 22- W.Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İstanbul, 1975.
- 23- Yılmaz Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi, İstanbul, 1977, c.I.
- 24- Zeki V.Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1970.
- 25- Zeki V.Togan, İbn Fadlan, İ.A., c. V/II, s. 730-732.